

Relativna nesuvremenost i refleksivna nostalgija: studija slučaja Spomenika ustanku naroda Banije i Korduna

VIKTORIJA ĆURLIN

Akademija znanosti Češke Republike, Povijesni institut

Ovaj rad istražuje memorijalni kompleks na Petrovoj gori kao studiju slučaja za razumijevanje dinamika politika sjećanja u postsocijalističkoj Hrvatskoj. Fokusrajući se na Spomenik ustanku naroda Banije i Korduna Vojina Bakića, sagrađenog 1981. godine, rad proučava kako promjene u značenju spomenika odražavaju šire procese pamćenja, zaboravljanja te reinterpretiranja socijalističke baštine. Nekada ključno mjesto jugoslavenskih antifašističkih komemoracija, spomenik danas utjelovljuje sukob narativa: s jedne strane državno zapuštanje te nacionalističko brisanje, a s druge napore za očuvanjem te kritičkim suočavanjem s prošlošću. Koristeći etnografski terenski rad, intervjuje, te analizu medijske građe, studija izlaže kako komemorativni rituali, kulturalne intervencije te upotreba grafita upisuju značenja u prostor. Tipologija restorativne i refleksivne nostalgije Svetlane Boym upotrijebljena je kako bi se ukazalo na način kako ruševine – artefakti nesuvremenosti – oblikuju kolektivno sjećanje, omogućujući ostvarivanje kontinuiteta s prošlošću te zamišljanje alternativnih političkih budućnosti ukorijenjenih u antifašističkoj solidarnosti.

KLJUČNE RIJEČI: politike sjećanja, refleksivna nostalgija, postsocijalizam, socijalistički spomenici, Petrova gora

/

O d holivudskih prerada filmskih hitova prethodnih desetljeća do globalne nacionalističke čežnje za “zlatnim dobom” nacionalnog sklada i snažnih “obiteljskih vrijednosti, trenutno svjedočimo epidemiji nostalgije, žudnjom za zajedništvom, kontinuitetom te kolektivnim sjećanjem u svijetu u kojemu ih naizgled nedostaje.¹ Nostalgija je obrambeni mehanizam koji se javlja u vremenima velikih promjena u ritmu života (Boym, 2001). Nekritičko prepuštanje nostalgičnim maštarijama može dovesti do čudovišne politike, spremnosti da se umre ili ubije u ime domovine koja nikada nije postojala; no sam je sentiment jednako neizbježan kao i izmještenost te osjećaj nepovratnosti koji ga hrane, oboje temeljne značajke modernosti. Iz ovoga proizlazi pitanje može li se nostalgija upregnuti ne samo u reakcionarne desne političke ciljeve, već i u lijeve i progresivne.

Iako ne nudi nedvosmislen odgovor o progresivnim politikama, Svetlana Boym tvrdi da postoje jasno različiti oblici nostalgije. Razrađujući suprotstavljene tipove nostalgije, “restorativnu” te “refleksivnu,” Boym (2001) razlikuje “s jedne strane *nacionalno sjećanje* [dodan naglasak], koje se temelji na jednoj verziji nacionalnog identiteta, a s druge *društveno sjećanje*, koje se sastoji od kolektivnih okvira koji obilježavaju, ali ne određuju individualno sjećanje” (ibid.: 7).² Društveno sjećanje, koje podržava refleksivni oblik nostalgije, izražava se prvenstveno kroz materijalizacije. Kako bi se povijesno sjećanje određene skupine moglo ovjekovječiti, podsjetnici željene prošlosti moraju se konstruirati, postati integralne točke javne sfere, a time postati dio svakodnevice prosječne osobe (Ilić i Škrbić Alempijević, 2017). Spomenici igraju značajnu ulogu u službenim politikama sjećanja te su ponekad prisvojeni u informalnim praksama kolektivnog sjećanja. Definiranjem povijesnog pamćenja kao odrednicom kulturnog značenja nekog mjesta, spomenici uspostavljaju mjesta sjećanja kao izraze ideologije, oblikovane u podjednakoj mjeri političkim diskursom koji je doveo do podizanja spomenika, kao i svakodnevnim činovima, kretanjem, te odnosima između ljudi i njihove materijalne kulture (Nora, 1996). Međuigra između spomenika kao materijalnih objekata te ljudi koji ih proizvode ili susreću središnji je predmet etnološkog i antropološkog istraživanja spomenika. Ti objekti oblikuju te njih zauzvrat oblikuju ljudske

1 Rad je napisan u sklopu znanstvenog projekta “Devedesete: srpsko-hrvatski odnosi u ratu i miru” u provedbi Arhiva Srba.

2 Svi citati bibliografskih jedinica izvorno pisanih engleskim jezikom u tekstu su članka citirani hrvatskim jezikom u vlastitom prijevodu.

perspektive, priče, prakse, emocije i interesi; stoga nude prizmu kroz koju se mogu promatrati šire društvene i političke dinamike, ne samo u vrijeme njihova nastanka, već i kroz njihovu naknadnu upotrebu, reinterpretaciju ili zanemarivanje.

No, što se dogodi kada se odnosi između ljudi i kulturnih objekata uznemire ili prekinu? Što se dogodi s mjestom sjećanja ako ideologija i politički diskurs koji su ga stvorili postanu neželjeni ili čak nedopustivi? Mjesto izgubi svoje povijesno sidrište te više nije integralni dio suvremenog kolektivnog sjećanja. S druge strane, zahvaljujući svojoj izdržljivoj materijalnosti te pamćenju malobrojnih osoba koji ih nastavljaju posjećivati, spomenici su također objekti koji se opiru odlasku u zaborav. Oni su, da se poslužim konceptom relativne nesuvremenosti Davida Grossa, predstavnici prošlosti koja “je doduše definitivno došla kraju, ali je unatoč tome iza sebe ostavila materijalne ili kulturne tragove koji su izravnije i trajnije opipljivi nego oni u muzejskim postavama” (Gross, 2000: 142). Kao takvi, podatniji su materijal za zamišljanja i reinterpretacije ukorijenjene u nostalgiji.

Ova studija proučava primjenu refleksivne nostalgije istraživanjem političkih i kulturnih praksi koje na životu drže nestali alternativni politički sustav kontinuiranim korištenjem njegove kulturne baštine. Memorijalni kompleks koji je predmet ove studije stubokom je transformiran raspadom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i uspostavom Republike Hrvatske, te zamjenom starog simboličkog sustava socijalističkog bratstva i jedinstva novim, usmjerenom na isključiv nacionalistički imaginarij. Fokus rada je Petrova gora, nekada spomen-park u kojem su se nalazila brojna povijesna mjesta te artefakti povezani s antifašističkim otporom za Drugog svjetskog rata, znan u jugoslavenskoj historiografiji kao Narodnooslobodilačka borba (NOB). Točnije, studija slučaja koja tvori podlogu za argument o refleksivnoj nostalgiji kao oruđu za alternativni politički imaginarij bavi se Spomenikom ustanku naroda Banije i Korduna, koji je dizajnirao poznati jugoslavenski arhitekt srpske nacionalnosti Vojin Bakić, a koji je podignut na vrhu Petrovac 1981. godine.

Vojin Bakić bio je među najznačajnijim jugoslavenskim kiparima, najaktivniji tijekom 1950-ih te 1960-ih godina. Njegov je rad bio ključan za razvoj distinktnog jugoslavenskog modernističkog stila u kiparstvu, no danas je većina preživjelih Bakićevih spomenika zapuštena i prepuštena propadanju. Mnogi su od njih uništeni tijekom rata u Hrvatskoj 1990-ih godina – obično eksplozivom zbog njihove monumentalne veličine – poput spomenika

“Bjelovarac” u Bjelovaru (podignut 1946., uništen 1991., obnovljen 2010.) ili Spomenika pobjedi naroda Slavonije u Kamenskoj (podignut 1968. i uništen 1992.). Jedan on Bakićevih kasnijih i najpoznatijih radova, Spomenik ustanku naroda Banije i Korduna obilježava partizansku borbu na Petrovoj gori, kako lokalni ustanak u srpnju 1941., tako i bitku u svibnju 1942. kada je oko sedam stotina partizanskih boraca probilo obruč višestruko brojnijih fašističkih snaga i spasilo brojne civile te ranjene partizanske borce (Goldstein, 2020).

Glavni objekt memorijalnog kompleksa masivno je zdanje od betona i čelika, trideset sedam metara visoko te četrdeset metara široko.³ Četiri se kata dižu iznad zemlje u asimetričnim, fluidnim stijenama. Oblik skulpture podsjeća na zastave koje se vijore na vjetru (Celner, 2024: 51), no i na apstraktne i fantastične objekte, poput “svemirske postaje ili svemirskog broda” (Kirn, 2012: 263). Mišljenje Gala Kirna da spomenik na Petrovoj gori izgleda kao da je došao s drugog svijeta dijelili su brojni posjetitelji tijekom etnografskog dijela ovog istraživanja. Bakićev spomenik samim svojim dizajnom poziva na utopiistička promišljanja. Formom se jasno razlikuje od socijal-realističkog stila koji se obično veže uz antifašističke spomenike, kako sovjetske tako i rane jugoslavenske (Kirn, 2012). Odsutni su likovi napaćenih žrtava ili pobjedonosnih partizanskih junaka; koje god da značenje forma ove strukture nosi – kako vanjstinom tako i unutrašnjošću – ono je nejasno te prepušteno tumačenju. Spomenik “potpuno negira ljudski moment patnje ili pobjede, ali istovremeno strateški poteže pitanje reprezentacije te zamišljanja partizanske borbe” (ibid.: 263). On prisiljava promatrača da prepozna određenu težnju za budućnošću, a istovremeno ustvrđuje utopijsku narav antifašističkog pokreta koji se borio za te utemeljio socijalističko jugoslavensko društvo (ibid.). Ovo svojstvo daje spomeniku na Petrovoj gori jedinstveni potencijal među preživjelim socijalističkim spomenicima u Hrvatskoj kao mjestu ponovnog zamišljanja prošlosti i budućnosti.

Spomenik i okolni Memorijalni park imali su istaknutu ulogu u narativima o partizanskom junaštvu te “bratstvu i jedinstvu” različitih naroda kao okosnicama jugoslavenske državnosti. Aspekt multi-etničke suradnje u (re-)produciranom sjećanju bio je od osobite važnosti za kraj u kojem je spomenik podignut, koji je povijesno bio većinski naseljen srpskim stanovništvom.⁴

³ <https://www.spomenikdatabase.org/petrova-gora>.

⁴ Državni zavod za statistiku RH: Etnički sastav stanovništva Hrvatske između 1880. i 1991.

Razlozi za osnivanje Spomen-područja Petrova gora (kasnije preimenovanog u Memorijalni park) navedeni krajem 1960-ih godina nisu se ticali samo ovjekovječenja NOB-a, već su za cilj imali razviti planinu u motor gospodarskog, obrazovnog, te političkog razvoja i inovacije (Horvatinčić, 2023), a time ga učiniti sastavnim dijelom svakodnevnog života za lokalno stanovništvo. Raspadom Jugoslavije uslijed ratova 1990-ih, mjesta sjećanja posvećena kako stradanju Srba u Drugom svjetskom ratu, tako i promicanju ideala “bratstva i jedinstva” te socijalističke revolucije, postala su nepoželjna hrvatskim vlastima te su uništena ili prepuštena zaboravu i propadanju. Unatoč tomu, tijekom protekla tri desetljeća poduzete su mnoge inicijative kako bi se ova ogromna kulturna baština obnovila, a povijest socijalističkih progresivnih antifašističkih politika spasila od zaborava organiziranjem komemoracija.

Ovaj rad cilja analizirati spomenute komemorativne prakse vezane uz socijalističke spomenike. Upotrijebila sam kvalitativne metode, uključujući promatranje te etnografski opis komemoracija i nedavnih intervencija u prostor Bakićevog spomenika na Petrovoj gori; analizu diskursa medijskih izvještaja te raznih poziva za obnovu spomenika; intervjuje s posjetiteljima spomeniku i Anetom Vladimirov, koordinatoricom komemoracije 17. svibnja 2025. godine koju je organiziralo Srpsko narodno vijeće (SNV). U svojim sam etnografskim opažanjima i intervjuima ciljala prikupiti iskustva širokog spektra ljudi, kako onih koji su rođeni za vrijeme socijalističkog perioda te ga proživjeli, tako i onih koji nisu; ljude uključene u politički aktivizam te one koji to nisu. Moje je istraživanje vođeno sljedećim polaznim pitanjima: kako komemorativne prakse drže na životu povijesno sjećanje nakon što generacije ljudi koji su živjeli tijekom socijalističkog sustava nestanu? Kakve ideje o potencijalnoj obnovi Bakićevog spomenika postoje te kako one odražavaju raznolike političke imaginarije na kojima se zasnivaju? Koji aspekti komemorativnih praksi se mogu opisati kao “refleksivni,” tj. kritički prema samom sjećanju koje perpetuiraju, i kako se refleksivnost ostvaruje? Kako se posjetitelji spomenika, osobito oni mlađih generacija bez življenog iskustva socijalizma, odnose prema kulturnoj baštini NOB-a i ugrađuju spomenik u progresivnu politiku? Prije nego se na ova pitanja može odgovoriti, nužno je proučiti proces kojim su objekti poput spomenika na Petrovoj gori odvojeni od simboličkih i političkih sustava u kojima su stvoreni te načine na koje ih se može upregnuti, kroz prakse refleksivne nostalgije, u zamišljanje drugačijih budućnosti.

/ Nostalgija i zaboravljanje – politike sjećanja u postsocijalističkoj Hrvatskoj

Dinamike na djelu oko Bakićevog spomenika na Petrovoj gori – nemar od strane državne i lokalnih vlasti s jedne strane, a s druge napori organizacija i stranka zainteresiranih za zaštitu antifašističkog naslijeđa i povijesti da ga sačuvaju od zaborava – na određen su način prikaz širih politika sjećanja u Hrvatskoj u malom, što je jedan od primarnih razloga zašto je ovaj lokalitet odabran za studiju slučaja.

U periodu obilježenim vremenskom nestabilnošću i političkim previranjem, djelomično uzrokovanim ubrzanim tehnološkim napretkom te višestrukim povijesnim raskidima, sjećanje je jedan od najmoćnijih instrumenata gradnje grupnog identiteta. Stoga “pravo na ‘vlastito sjećanje’ može poslužiti kao temelj za konstrukciju identiteta” (Vasileva i Kaleva, 2017: 188). U hrvatskom postsocijalističkom kontekstu ovo je pravo snažno osporavano. Ni stranka nasljednica Saveza komunista Hrvatske, niti njihovi politički protivnici na desnici nisu pokazali mnogo interesa za osvrtanjem na zajedničku socijalističku prošlost. Umjesto toga, kako je Ugrešić (1996) opazila, sjećanje na komunizam i koegzistenciju nove su vlasti zaplijenile te zamijenile raznolikim narativima: neki su se fiksirali na poratne zločine nad poraženim kolaboracionističkim vojskama nakon Drugog svjetskog rata; drugi na strategije nacionalne pomirbe; a neki su pak zakopali povijesne traume ispod slojeva poricanja ili drevnih mitologija (Hozić, 2014: 234). U takvom okolišu socijalistički spomenici zauzimaju prostor nelagode, ignorira ih se, vandalizira, ili prepušta propadanju, ali istovremeno ih brane akteri koji ih smatraju vitalnim podsjetnicima na antifašističku borbu.

Napetosti izviru iz načina na koji se ovi spomenici tumače. U istraživanju bugarskih socijalističkih spomenika i njihove sudbine, Vasileva i Kaleva (2017) tvrde da oni “zaslužuju biti sačuvani: ne kao službena, neprikosnovena baština, već kao *izgovor za kontinuirano tumačenje prošlosti kroz autentične materijalne tragove* [dodan naglasak]” (189). Očuvanje spomenika poput onog na Petrovoj gori stoga nije usmjereno na fiksiranje jednog značenja, već na omogućavanje trajnog dijaloga o povijesti, identitetu i vrijednostima. Ovo je osobito važno u postjugoslavenskom kontekstu, gdje je jednom od najznačajnijih označitelja nacionalističke ideologije postala ideja “nacionalne pomirbe”

(Kirn, 2012; Radonić, 2010; Todorova, 2004, 2010; Velikonja, 2013). Kako ovi radovi pokazuju, taj je proces bio instrumentalan u legitimizaciji etničkih podjela, oblikujući kako zamišljenu prošlost tako i promišljanje budućnosti. Nigdje to nije vidljivije nego u upravljanju – ili namjerno lošem upravljanju – spomenicima, što je postalo utjelovljenjem “politike sjećanja.” U praksi ova se politika manifestira u relativizaciji povijesnih činjenica, univerzalizaciji žrtava, simboličkoj pomirbi partizana i lokalnih fašista protiv kojih su se borili, čak i u političkim potezima poput davanja veteranskih mirovina pripadnicima kolaboracionističkih vojski (Kirn, 2012: 253–54). U ovome kontekstu partizanski su spomenici neželjeni podsjetnici na odbačene emancipatorne ideale i činjenice o antifašističkoj borbi koje se ne mogu uklopiti u novu verziju povijesti i “nacionalnu pomirbu.” Umjesto toga grade se novi spomenici, često kao zamjene ili neprikladni dodaci postojećim socijalističkim spomen-obilježjima (e.g. Cimeša, 2018). U takvome okruženju nostalgija izvire ne samo kao osobni sentiment, već kao diskursom posredovana ideologija. Kako Hill i Manheim (1992: 381–82) naglašavaju, ljudski je svijet fragmentiran i kontingentan, a nostalgija odražava tu kontingentnost time što nudi međusobno oprečne okvire za stvaranje značenja. Petrović (2010: 128–29) dodaje kako nostalgija nikada nije tek izraz čežnje, već je ideološko oruđe kojim akteri artikuliraju položaje, osnažuju sustave vrijednosti te teže ostvarenju političkih ciljeva. Suvremena retorika o spomenicima oscilira između restorativnih i refleksivnih oblika nostalgije, svaki od kojih sadrži različite i jasne implikacije za politike baštine.

Kako Boym (2001) pokazuje, već se krajem devetnaestog stoljeća javila rasprava između zagovaratelja “potpune obnove,” koji su htjeli obnoviti spomenike u zamišljeni prethodni cjeloviti oblik, te promicatelja očuvanja ruševina i fragmenata, koji su vjerovali kako ti objekti posjeduju “vrijednost starine” (*age value*) i njome pozivaju na promišljanje o protoku vremena. Restorativna nostalgija danas se manifestira u potpunim rekonstrukcijama i pokušajima da se sjećanje preinači ili “ispravi” (Boym, 2001: 55–56).⁵ Nasuprot tome, refleksivna nostalgija obitava u ruševinama, truležu i patini vremena, prigrbljuje neumoljivost tijekom povijesti te otvara prostor za nova tumačenja. Umjesto da pokušava ponovno uspostaviti izgubljeni dom, refleksivna nostalgija potiče

5 Za ekstreman primjer praktične primjene rekonstruktivne nostalgije, vidi: Janev, 2017, “Burdened Past: Challenging the Socialist Heritage in Macedonia.”

estetsku individualnost i meditaciju o prolaznosti: zaokupljena je nepovratnošću prošlosti, ljudskom konačnošću te mogućnošću opiranja instrumentalnoj učinkovitosti koju politike sjećanja zahtijevaju. Pristalice takve nostalgične politike “amateri su vremena, gurmani trajanja,” koji uživaju u teksturama povijesti, a ne u njezinim instrumentalizacijama (ibid.: 64). Spomenik na Petrovoj gori leži upravo na ovome raskrižju. U svom ruševnom stanju može poslužiti kao mjesto refleksivne nostalgije, podsjetnik na antifašističko naslijeđe i osporavana značenja Jugoslavije, kao i nadahnuće za promišljanje različitih političkih budućnosti. Istovremeno, njegovo zanemarivanje utjelovljuje širi postsocijalistički pomak prema restorativnim nacionalističkim narativima koji brišu, relativiziraju ili preinačavaju nelagodne aspekte prošlosti. U ovoj napetosti – između brisanja i ustrajanja, između političkog jedinstva i refleksivnog prisjećanja – značenje spomenika za hrvatske politike sjećanja postaje najrazvidnijim.

/ Povijest spomenika i Memorijalnog parka Petrova gora

Kamen temeljac za buduće spomen-obilježje položio je 6. svibnja 1946. godine predsjednik Prezidijuma Narodne skupštine Jugoslavije, doktor Ivan Ribar, no zbog nedostatka sredstava gradnja spomenika nije realizirana sljedećih trideset pet godina. Iako je gradnja monumentalnog zdanja odgođena na više od tri desetljeća nakon rata, na širem području Petrove gore nije nedostajalo aktivnosti u tome periodu. Uoči dvadesete obljetnice ustanka na Baniji i Kordunu, 1961. na posebnoj sjednici općinskih vijeća Topuskog, Vrginmosta i Vojnića preostali su objekti (kolibe, zemunice i groblja) partizanske bolnice proglašeni “Spomen-objektima središnje partizanske bolnice Petrova gora,” a okolna šuma zaštićenim parkom (Celner, 2024). Iste je godine podignut manji spomenik na partizanskom groblju, prema dizajnu kipara Stevana Luketića i pjesnika Jure Kaštelana, jedino novo zdanje na novozaštićenom području (Horvatićnić, 2023: 121). Spomen-područje Petrova gora dobilo je 1963. status spomenika kulture, pri čemu su definirane njegove granice i temeljito popisani brojni povijesni artefakti koji se nalaze na tom području: bolnice, ljekarne, radio-nice, tiskare, ruševine crkava, spomenici, itd. (Mataušić i Horvatinčić, 2024). Kompleks središnje bolnice posve je obnovljen 1964. godine, a 1965. čitav je

park redefiniran kao “spomen-područje” u skladu s rezultatima suvremenih povijesnih i arheoloških istraživanja na Petrovoj gori (Celner, 2024). Institut za urbanizam Arhitektonskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu razradio je 1969. Generalni prostorni plan za novoimenovani Memorijalni park (Dragičević, 2015: 387).

Prvi natječaj za dizajn novog spomenika održan je od 1970. do 1971. godine, no pobjednički rad nije ostvaren zbog nesuglasica između arhitekta, Igora Toša, i Odbora za izgradnju spomenika (Celner, 2024). Nakon još jednog saveznog natječaja 1974. godine, Odbor je odobrio dizajn Vojina Bakića (koji je prethodno osvojio drugo mjesto u prvom natječaju, sa značajno drugačijim radom), pri čemu su Berislav Šerbetić i Tomislav Odak odabrani kao izvršni projektanti, a karlovačka podružnica Osnovne organizacije udruženog rada “Tempo” kao izvođač radova (Dakić, 1989). Problemi s osiguravanjem sredstava za gradnju su se nastavili te su radovi konačno započeli 1980. godine i završili sljedeće godine, na vrijeme za proslavu četrdesete obljetnice ustanka naroda Banije i Korduna.

Memorijalni se kompleks sastoji od pristupnog trga uz koji se nalaze ugostiteljski i trgovački objekti; 150 metara dugog stepeništa, na sredini kojeg je kosturnica s ostacima sedamdeset dvoje partizanskih boraca i civila koji su poginuli prvog travnja 1942. godine, tijekom proboja neprijateljskog okruženja; te sam spomenik. Iako je planirano da u spomeniku bude smješten Muzej revolucije – koji bi izlagao i komemorirao NOV i jugoslavensku socijalističku revoluciju općenito, a time spomenik učinio značajnim ne samo na lokalnoj, već i saveznoj razini – nedostatak sredstava odgodio je ostvarenje tog projekta. Umjesto toga u prizemlju je postavljena izložba fotografija na temu “Tito u karlovačko-kordunskom kraju.” Uz to su na višim katovima postojale dodatne izložbene prostorije, čitaonica, knjižnica te uredi uprave Memorijalnog parka. Unutarnja komunikacija ostvarivala se pomoću dva stepeništa i dva dizala; potonji su vodili do vidikovca na vrhu spomenika, na 544 metara nadmorske visine, odakle puca pogled na čitavu Petrovu goru te – pri povoljnim uvjetima – okolne krajeve sve do Zagreba, gotovo šezdeset kilometara daleko (ibid.). Spomenik je bio krunsko postignuće i središte Memorijalnog parka, koji je dosego vrh turističkog razvoja i aktivnosti 1980-ih godina. Ostali značajni objekti uključivali su Središnju partizansku bolnicu, brojna manja spomen-obilježja raštrkana po planini, kosturnice, manje spomenike, te obnovljen dječji centar u Radonji koji se sastojao od tradicionalnih drvenih kuća a bio je aktivan od

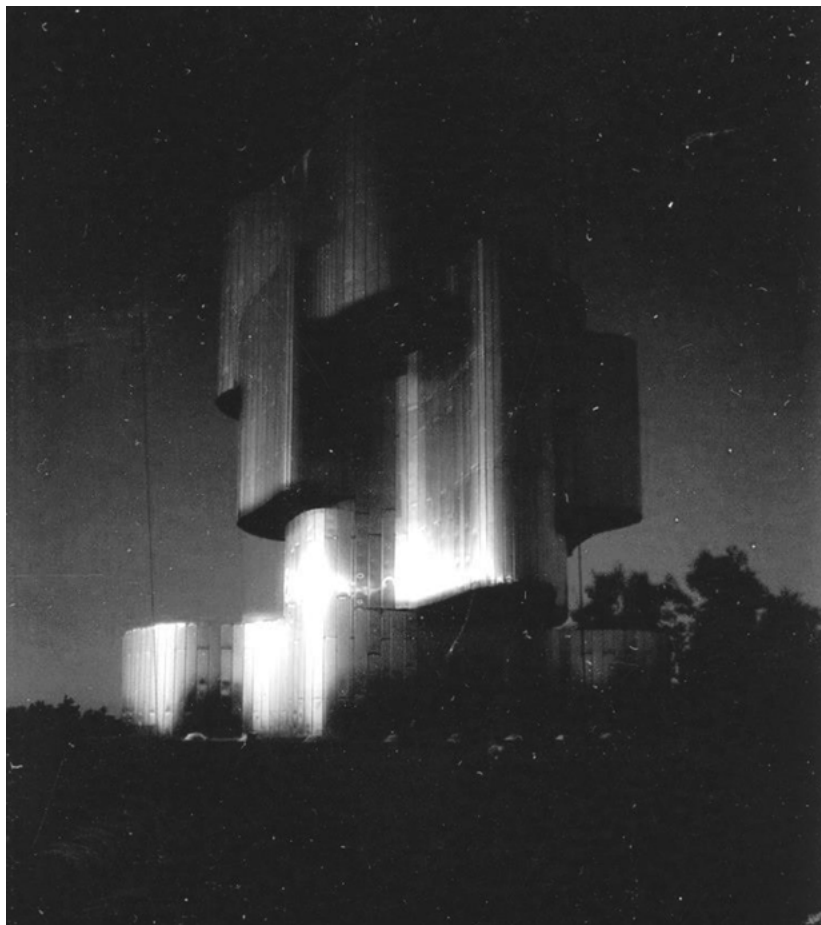
1943. do 1945. godine. Brojni su događaji i festivali održavani svake godine u Memorijalnom parku i susjednim općinama,⁶ a rastuće su turističke i obrazovne aktivnosti⁷ podupirali brojni ugostiteljski objekti (ibid.).

Svečanom otvorenju spomenika pod vodstvom predsjednika Sabora SR Hrvatske Jure Bilića 4. listopada 1981. prisustvovalo je oko 3.500 osoba (ibid.). Tom je prilikom Bilić upozorio na “moguće buduće ratove,” ali i izrazio optimizam da će Bakićev spomenik nadahnuti lokalno stanovništvo na otpor budućim agresorima (ibid.). Nažalost, za manje od desetljeća rat će postati stvarnost, a optimistični utopizam Bakićevog rada nije mogao zadržati povijesnu plimu nacionalizma. U osvit rata u Hrvatskoj, nedugo nakon održavanja Prvog općeg sabora Hrvatske demokratske zajednice (HDZ), na pristupnom je trgu spomenika na Petrovoj gori 4. ožujka 1990. godine organiziran politički skup. Događaj su organizirale općinske skupštine Vojnića i Vrginmosta u suradnji s Jugoslavenskom samostalnom demokratskom strankom, na čijem je čelu bio upravitelj Memorijalnog parka Petrova gora Mile Dakić (Celner, 2024). Zabranjen je nastup stranačkim čelnicima poput Dakića ili Jovana Opačića iz Srpske demokratske stranke (SDS), jer su organizatori skupa htjeli poslati poruku “bratstva i jedinstva,” protiv svih isključivih nacionalističkih politika (Pauković, 2008: 20). Umirovljeni je jugoslavenski general Dušan Pečić, istaknuti govornik na skupu, podsjetio okupljene na povijesnu multietničku

6 12. siječnja (Dan općine Vojnić), ožujak (“Goranovo proljeće” na Petrovoj gori), 14. svibnja (folklorni zbor u Biljegu, obilježavanje proboja okruženja 1942.), 4. srpnja (Dan borca, savezni praznik, slavio se u Krstinji), 19. srpnja (folklorni zbor u Abezu; svečana sjednica općinskih komiteta Saveza komunista iz područja Karlovca i Siska, obilježavanjem sastanka 1941. kojim je predsjedao Rade Končar), 27. srpnja (proslava republičkog praznika Dana ustanka naroda Hrvatske u spomen-objektu “Bratstvo i jedinstvo” u Debeloj kosi), 12. kolovoza (folklorni zbor u Boviću, komemoracija oslobođenja mjesta 1941.), 16. rujna (osnivanje 5. kordunaške udarne brigade, na Petrovoj poljani), 5. listopada (Dan općine Vrginmost, slavio se od Titovog posjeta općini 5. listopada 1967) i drugi.

7 Organizirani turizam na Petrovoj gori počinje 1962. izgradnjom motela u Muljavi, izvorno zvanim “14. maj” po datumu partizanskog proboja neprijateljskog okruženja 1942. (Celner, 2024: 60). Nedugo nakon toga podignut je i omladinski planinarski dom (Dakić, 1989). Iako je bilo komercijalnih i individualnih turističkih posjeta spomen-parku kroz 1970-e i 1980-e godine, kako domaćih tako i inozemnih gostiju, SUBNOR Hrvatske procjenio je 1985. da oko 70 — 80% svih dolazaka čine organizirani izleti škola i drugih organizacija (Baković, 2023: 75), makar točne brojke o dolascima i noćenjima nisu prikupljene. Jedan od organiziranih obrazovnih programa u spomen-parku održavao je Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, koji je od 1978. nadalje organizirao edukacije za studente u Središnjoj partizanskoj bolnici o liječništvu u ratnim uvjetima, povijesti medicine te liječničkoj etici (Celner, 2024: 59).

Slika 1.
Bakićev spomenik 1980-ih godina (Arhiv Srba u Hrvatskoj, fond Vojin Bakić)



suradnju partizana protiv fašizma te je upozorio na prijetnju nacionalizma srpskoj manjini u Hrvatskoj. Unatoč tome, među okupljenim tisućama bilo je onih koji su isticali slike Slobodana Miloševića te mahali povijesnim srpskim zastavama, koji su skup na Petrovoj gori vidjeli kao sredstvo guranja vlastite nacionalističke agende (ibid.), a koja će godinu dana kasnije poprimiti separatistička obilježja.

U konačnici je potonja skupina prevladala prvu, te je na prostoru Memorijalnog parka Petrova gora prvo proglašena autonomna oblast, a zatim i

nezavisna srpska republika. Da je spomenik ubrzo počeo propadati razvidno je iz dopisa Mile Dakića Vladi Republike Srpske Krajine (RSK), u kojem traži financijska sredstva te pomoć u sanaciji štete učinjene u spomen-parku od 1992. godine nadalje.⁸ Nacionalistička, isključiva struja prevladala je i na hrvatskoj strani, a njihovo je odricanje od antifašističke partizanske prošlosti vidljivo i u simboličkom činu ukidanja civilnog priznanja nazvanog po slavnoj partizanskoj kirurginji s Petrove gore, doktorici Mariji Schlesinger.⁹

Usljed obostranog odbacivanja partizanskog naslijeđa tijekom ratova 1990-ih godina – pri čemu su neki aktivno radili na tome da preinače prošlost i redefiniraju antifašističku borbu po isključivim etničkim linijama (Radonić, 2010: 55–56) – Bakićev je spomenik prepušten devastaciji: oplata se zdanja na sjeverozapadnoj je strani počela raspadati i opadati, spomenik je pogođen vatrenim oružjem na nekoliko mjesta, a arhiv i postav muzeja opljačkani su i uništeni (Celner, 2024: 69). Donji su katovi spomenika pretvoreni u spremišni prostor za oružje, municiju i medicinski materijal, dok su ostali dijelovi prenamjenjeni u vojni stožer i prostore za obuku vojske RSK (ibid.). Tijekom vojne operacije “Oluja” hrvatskih oružanih snaga 1995. svi su ti prostori ispražnjeni, kao i bolnica RSK u Vojniću te civilno stanovništvo okolnih mjesta. Iako su druga spomen-obilježja i objekti na Petrovoj gori posvećeni NOB-u oštećeni tijekom borbi, sam je spomenik preživio ove događaje relativno neokrnut; televizijski izvještaji Hrvatske radiotelevizije (HRT) izravno nakon vojnih operacija pokazuju spomenik na Petrovoj gori i pristupni trg obrasle u gmlje, ali pored toga u relativno dobrom stanju, što je potaklo nade da bi se spomenik moglo obnoviti i prenamjeniti uz minimalan trud (Ban, 2023).

/ Bakićev spomenik u 21. stoljeću

Bogdan Bogdanović, još jedan poznati jugoslavenski arhitekt, autor skulpture “Kameni cvijet” u Spomen-području Jasenovac, predvidio je 1987. da polovina od preko 12.000 spomenika i spomen-obilježja NOB-u na području Jugoslavije neće doživjeti 21. stoljeće zbog raspadnutog stanja i brzine propadanja

8 Prijedlog Državne komisije za ratne zločine i zločine genocida RSK Vladi RSK za obnovu Memorijalnog parka Petrova gora, 9. 6. 1994.

9 “UKAZ o proglašenju zakona o prestanku važenja Zakona o ‘Nagradi dr. Marija Schlesinger’”, Narodne novine, Zagreb, 947, 1991.

(Banjeglav, 2012: 99). Ono što se u konačnici dogodilo dijelom je nakaradno ostvarenje Bogdanovičevog proročanstva; iako su brojni socijalistički spomenici izravno uništeni ili uklonjeni, još ih je više uništeno nebrigom. Kao što je podizanje spomenika bitno za uspostavljanje mjesta sjećanja, tako je i njihovo uništenje ključno oruđe ostvarenja kolektivnog zaborava, koji je podjednako integralan procesu uspostavljanja i perpetuiranja kolektivnog sjećanja kao što je i prisjećanje. “Odluka temeljena na tome koji se slojevi iz ukupnog povijesnog inventara imaju staviti u pozadinu, ne spominjati, ili ukloniti u periodu kada ih se proglasi neprikladnima, odražena je i može se vidjeti u politikama prostornog planiranja, osobito onima povezanim sa spomenicima” (Ilić i Škrbić Alempijević, 2017: 74).

Socijalistički su spomenici u istočnoeuropskim zemljama nakon 1989. postali neželjeni, problematični; predstavljali su “disonantnu baštinu par excellence, koja proizvodi društvene napetosti i sukobe umjesto da promiče zajedničko razumijevanje idealnog univerzalnog sloja kulture” (Vasileva i Kaleva, 2017: 189). Uništenje socijalističkih spomenika stoga je jedan od najvidljivijih – a time i najvažnijih – načina preoblikovanja kolektivnog sjećanja kroz prisilno zaboravljanje.¹⁰ Kolektivna sudbina hrvatskog materijalnog antifašističkog naslijeđa tijekom 1990-ih godina utoliko nije tek izraz prevrednovanja prošlosti (Banjeglav, 2012), već i negacije vrijednosti koje su ti spomenici promicali, odbacivanje “bratstva i jedinstva” i socijalističke emancipacije uz promicanje nostalgичne rekonstrukcije poželjne, etnički čiste i isključive prošlosti.

Prema podacima koje je prikupio Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske (SABA) 2002. godine, od preko šest tisuća antifašističkih spomenika i spomen-obilježja koji su postojali u Hrvatskoj 1990. godine, svega polovina je doživjela 21. stoljeće neoštećena; među onima koji su uništeni, oštećeni ili uklonjeni su i 731 spomenik i drugi memorijalni objekt od značajne umjetničke i kulturno-povijesne važnosti (Hrženjak, 2002). Iako su većinu štete izravno ili neizravno nanijeli pripadnici hrvatskih vojnih i paravojnih snaga ili pak civili, treba napomenuti kako su neke od navedenih

10 Drugi bitan način preoblikovanja kolektivnog sjećanja zaboravljanjem jest preimenovanje gradskih ulica, trgova, parkova i drugih mjesta; “...u gradskom krajoliku imena ulica, zajedno sa spomenicima i spomen-pločama, pridonose semiotičkoj prisutnosti vladajuće ideologije, jer gradskoj arhitekturi [izvorni pojam] daju poseban simbolički sadržaj” (Rihtman-Augustin, 2000: 51).



Slika 2.
Spomenik
na Petrovoj
gori, 2012.
(Tomislav
Medak)

spomenika uništili ili oštetili pripadnici Vojske RSK (Banjeglav, 2012: 100), što pokazuje da je sjećanje na multietničku partizansku suradnju bilo nepoželjno nacionalističkim ekstremistima na obje strane. Neki su spomenici preživjeli rat relativno nedirnuti da bi nakon toga bili ozbiljno degradirani kroz nebrigu i neodržavanje. Spomenik Vojina Bakića na Petrovoj gori primjer je par excellence kako je u novoj hrvatskoj državi sjećanje na antifašizam osuđeno na zaborav, uništeno prvenstveno zanemarivanjem, a tek sekundarno izravnim uništenjem ili uklanjanjem.

Unatoč obećanjima Vlade RH iz koalicijskog sporazuma sa Samostalnom demokratskom srpskom strankom (SDSS) 2008. godine, u kojoj je memorijalni kompleks na Petrovoj gori uvršten na popis značajnih spomenika za obnovu (ibid.: 102), puni uvjeti sporazuma do danas nisu ispunjeni. Iako su neki od

popisanih objekata obnovljeni, poput Spomenika ustanku naroda Hrvatske u Srbu (obnovljen 2011.), Bakićevo je monumentalno zdanje na vrhu Veliki Petrovac među onima koji su i dalje zapušteni.

Nevladine i nestranačke organizacije također su poduzele inicijative u pokušaju da se spomenik obnovi. U rujnu 2012. umjetnički kolektiv *What, How and for Whom?* (WHW) organizirao je kolaborativnu radionicu istraživanja mogućnosti restauracije spomenika te njegovih potencijalnih društvenih i komercijalnih namjena (Dragičević, 2015). Bakićev je spomenik prethodno 2009. bio fokus projekta WHW “Jučer, sutra”, organiziranog u suradnji sa Srpskim narodnim vijećem (SNV) i arhitekticom Anom Bakić, unukom Vojina Bakića (Zajović, 2012). WHW su organizirali događaj 12. listopada 2012. kod spomenika, uključujući obilazak, kolaborativnu izložbu dospjelih radova te raspravu o ulozi spomenika kao javnog prostora (Dragičević, 2015). U raspravu su bili uključeni predstavnici lokalnih vlasti, autori prijedloga, članovi SABA-e i drugi zainteresirani sudionici. Spomenik se javlja u video serijalu *Scene for a New Heritage* (2004 — 2006) hrvatskog umjetnika Davida Maljkovića (ibid.) te u fotografskoj izložbi Muzeja suvremene umjetnosti *Toward a Concrete Utopia* od 2018. do 2019. godine (Miljački, 2019).

Iako inicijative za obnovu spomenika uglavnom nisu polučile uspjeh, to ne znači da je spomenik ostao posve neiskorišten. Komercijalni interes za Bakićevo djelo, što zbog estetskog elementa tako i zbog mikrolokacije, doveo je do manjih destruktivnih i restauracijskih intervencija na spomeniku i njegovoj bližjoj okolini. U kolovozu 2019. objavljeno je da će se spomenik koristiti kao lokacija za snimanje serije “Tribes of Europa” u Netflixovoj produkciji za 2021. te da će biti u najmu do sljedeće godine. Većina unutrašnjosti spomenika tada je očišćena od otpada te su grafiti uklonjeni sa zidova (Lasić, 2019), no ova intervencija nije prošla bez kritika.¹¹ U listopadu 2024. na pristupnom je

11 Jedna od negativnih reakcija bilo je neodobravanje Ane Bakić, unuke Vojina Bakića, koja se požalila da ju nitko nije zatražio za mišljenje oko najma spomenika (Kiš Terbovc, 2019). I sama je produkcija bila predmet kritike, osobito od strane arhitekta Mate Rupića. Iako potonji nije načelno protiv korištenja spomenika NOB-u za televizijske produkcije ili snimanje glazbenih albuma, “čija je estetika često zanimljiva,” kritički se postavio prema iskorištavanju socijalističke baštine bez priznanja njezine povijesne vrijednosti i značaja, što vidi kao “doprinos degradaciji a ne očuvanju spomenika” te je po njegovom mišljenju neprikladno (Kiš Terbovc, 2025). Upotreba spomenika od strane njemačke filmske industrije, dodaje, ima i određene kolonijalne karakteristike, osobito kada se izvorna svrha spomenika ili makar imena autora izostavljaju iz produkcije, što pridonosi općoj politici zanemarivanja i prepuštanja socijalistič-

trgu pred spomenikom održana izvedba glazbene opere *Musicville* (Knezović Belan, 2024). Na vrhu su spomenika 2009. postavljeni telekomunikacijski odašiljači i repetitori za mobilne mreže, što je izazvalo val zgražanja od strane raznih umjetničkih, arhitektonskih te antifašističkih organizacija. Odašiljači su uklonjeni 2020. na zahtjev Ministarstva kulture kao dio priprema za planiranu obnovu objekta, no do toga do danas nije došlo (Cimeša, 2020). Ti su isti odašiljači i repetitori postavljeni na novosagrađeni toranj tik do pristupnog trga na vrhu Petrovac u listopadu iste godine. Kao jasan primjer državne nebrige za ovaj kraj i favoriziranja komercijalnih interesa na štetu javnog dobra,¹² jarko osvijetljeni novi telekomunikacijski toranj posve je uništio međunarodni “Park tamnog neba Petrova gora,” prvi takav zaštićeni prostor u Hrvatskoj, koji je uspostavljen 2019. na korist amaterskih astronoma (Bobo, 2019) zbog jedinstveno niske razine svjetlosnog zagađenja na planini te njezine dobre prostorne povezanosti. Tamna su se nebesa time pridružila Bakićevom spomeniku i partizanskoj emancipatornoj borbi kao predmet nostalgичne čežnje vezan uz Petrovu goru.

/ Nostalgija, antinacionalizam i međunarodna solidarnost: novi grafiti na Bakićevom spomeniku

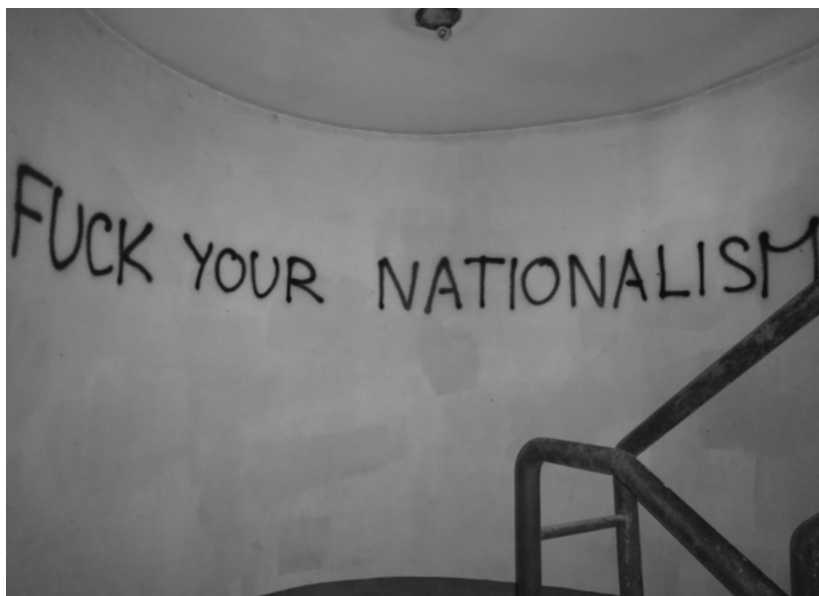
Čišćenje spomenika na Petrovoj gori 2019. u sklopu priprema za snimanje “Tribes of Europa” za Netflix predstavlja značajan prekid u povijesti njegovog prisvajanja i korištenja od strane anonimnih autora grafita. Raniji su izvještaji o spomeniku (Dragičević 2015; Lasić 2019; Miljački 2019; Zajović 2012) isticali pretežito nacionalističku i ksenofobnu prirodu grafita koji su nikli u spomeniku od kraja rata 1995. godine, što je bilo u skladu s drugim primjerima grafita na zapuštenim partizanskim spomenicima i spomen-obilježjima.¹³ Šest godina kasnije, situacija se stubokom promijenila te značajan udio novih grafita – osobito oni najprominentniji – izražava dijametralno suprotne vrijednosti od

ke baštine zaboravu (ibid.).

- 12 Drugi primjer ovoga fenomena je pretjerana eksploatacija šuma za drvenu građu, uz odobrenje javnih vlasti, što je značajno degradiralo šumski pokrov Petrove gore te prijeti opstanku značajne bioraznolikosti planine (Jasić, 2018).
- 13 Primjerice, vidi slučaj Partizanskog memorijalnog groblja u Mostaru, u Bosni i Hercegovini, koje su u sličnoj studiji slučaja istraživale Kristina Ilić i Nevena Škrbić Alempijević (2017).

svojih prethodnika. Novi natpisi predstavljaju snažan kontrast uobičajenom stanju antifašističkih spomenika i zanimljiv dašak svježeg zraka koji podsjeća na izvorne utopističke ideale koje je u spomenikovu formu upisao njegov glavni autor. Pošto je "Spomenik ustanku" imao za cilj sačuvati sjećanje na međuetničku suradnju u zajedničkoj emancipatornoj antifašističkoj borbi, raniji ultranacionalistički natpisi puni mržnje nastojali su izbrisati naslijeđe te prethodno hegemonne ideologije, kako tekstualno tako i vizualno. Takve destruktivne intervencije u simbole odbačenog društvenog i političkog sustava bile su tipične za ratnodobne i poslijeratne grafite u Hrvatskoj (Ključanin i Senjković, 1995).

Iako je općenito oronulo stanje spomenika bilo predmet glasnih neodobravanja i žaljenja među posjetiteljima tijekom mog etnografskog terenskog rada, grafiti su izazvali raznolike no uglavnom pozitivne reakcije. Tijekom rasprava o potencijalnoj obnovi spomenika, mnogi su posjetitelji predložili da grafite treba očuvati na neki način; jedni su smatrali kako ih treba ostaviti na zidovima u trenutnom stanju, čak i osvježiti, dok su drugi zagovarali konzervativniji pristup stvaranja fotografske izložbe u koju bi se uvrstili zanimljiviji i jedinstveniji primjerci grafita. Pokreti i razgovori među sudionicima komemo-



racije, zajedno s jugoslavenskom pop-glazbom i partizanskim pjesmama koji su dopirali iz razglasa postavljenog na pristupnom trgu, nakratko su oživjeli prazan i oronuo spomenik. Čišćenje 2019. dodatno je pridonijelo vraćanju daška stare slave; čak i u stanju uznapređovalog raspada, Bakićev spomenik izaziva divljenje te se značajan dio razgovora među posjetiteljima dotaknuo činjenice da je osnovna konstrukcija spomenika relativno dobro očuvana, uz nagađanja o tome koliko bi sredstava trebalo uložiti kako bi se kompleks u potpunosti obnovio. Prije šest i više godina reakcije mora da su bile vrlo drugačije; pod toplim svjetlom svibanjskog sunca, čak su i grafiti izazvali pozitivne reakcije i divljenje.

Izuzev jednog antikomunističkog natpisa uzduž druge nadzemne etaže na glavnom stubištu (“KILL ANTIFA”), desničarski i ksenofobni slogani bili su gotovo posve odsutni. S druge strane, više je grafita smještenih na najprominentnije točke spomenika izražavalo hostilnost prema nacionalizmu i fašizmu. Na drugome katu, svega nekoliko metara iza prethodno spomenutoga grafita, drugi pak izjavljuje “FUCK YOUR NATIONALISM.” Na sljedećem katu na južnoj strani spomenika stoji grafit “MAY WE DANCE ON THE GRAVES OF NAZIS,” napisan crnom bojom, pored kojega je obris Spomenika revoluciji naroda Moslavine, arhitekta Dušana Džamonje, oslikan istom crnom bojom. Nekoliko se grafita otvoreno izruguje dominantnim hrvatskim nacionalističkim idealima i toposima, poput natpisa “18.11.2023. VUKOVAR HEROIN CITY” na trećem katu, poruga epitetu “grad heroj” nadjevenom gradu Vukovaru.

Najvidljiviji sukob između svjetonazora autora grafita—barem među onima koji su ostavili politički nabijene poruke—te državnih politika uništenja antifašističke baštine kroz nebrigu javlja se u nizu grafita napisanih zelenom bojom, a koji se javljaju na gotovo svim razinama u unutrašnjosti spomenika (podzemne su etaže uglavnom bez ikakvih grafita). Ovi natpisi pozivaju na djela i vrijednosti koje podsjećaju na vrijednosti partizanskih boraca i drugih pripadnika NOB-a tijekom Drugog svjetskog rata. “SOLIDARITY WITH THE PEOPLE ON THE MOVE,” “FUCK BORDERS” i “FIGHT FORTRESS EUROPE” izražavaju solidarnost s izbjeglicama te pokazuju neprijateljski stav prema isključujućoj, ksenofobnoj politici hrvatskih vlasti te Europske unije općenito. Takve poruke implicitno uspoređuju suvremenu patnju izbjeglica i migranata s partizanskim zbjegovima na Petrovoj gori, Kozari, te drugim lokacijama u Jugoslaviji za vrijeme rata. Sintagma “Fortress Europe” izvavno je preuzet iz terminologije Drugog svjetskog rata, gdje je pojam “Festung Europa” ozna-

čavao zemlje pod fašističkom okupacijom, što paralele između povijesti i sadašnjice čini jasnima i namjernima. Autori grafita idu i korak dalje u svojim načelima međunarodne solidarnosti i borbe protiv fašizma u nedavno ispisanim sloganima “FROM THE RIVER TO THE SEA, PALESTINE WILL BE FREE,” koji se javljaju na više točaka unutar spomenika.

Osvrćući se na grafite te komentirajući potencijal spomenika za nove, emancipatorne politike, glavna koordinatorica svibanjske komemoracije na Petrovcu, Aneta Vladimirov rekla je: “vidim [jedino] inicijativu za Slobodnu Palestinu, ne kao organizaciju, nismo mi organizacija, ali samo u pro-palestinskoj solidarnosti vidim mogućnost promišljanja neke kolektivne borbe.” Iako ovi grafiti uglavnom ne iskazuju nostalgiju – uz određene iznimke poput ilustracije Džamonjinog spomenika u Moslavini – njihova je poruka nedvojbeno odjek vrijednosti i ciljeva kojima su se vodili pripadnici povijesne Narodno-oslobodilačke borbe. Izbor lokacije, udaljen i osamljen spomenik na Petrovoj gori, dijelom je vođen praktičnošću; spomenik se nalazi nedaleko granice s Bosnom i Hercegovinom, a njegova je okolina (osobito ruševna Središnja partizanska bolnica) popularno privremeno odredište na takozvanom balkanskom migrantskom koridoru.¹⁴ Usprkos tome, ne može se poreći da je vjerojatni faktor pri izboru lokacije za ispisivanje ovih grafita bilo pozitivno vrednovanje, nostalgično cijenjenje, a možda i identifikacija s materijalnom kulturnom baštinom socijalizma. Autori grafita svjesno povlače paralele između borbe za obespravljene izbjeglice 21. stoljeća te borbe partizana i civilnog stanovništva u NOB-u u 20. stoljeću, što je manifestacija kritičke vrste nostalgije koja cilja iskoristiti zapušteno naslijeđe socijalizma u borbu za aktualne političke ciljeve.

/ Komemoracije na Petrovoj gori

U ovome ću poglavlju istražiti društveno sjećanje na Bakićev spomenik na Petrovoj gori među posjetiteljima spomenika, sudionicima i organizatorima komemoracije partizanskog proboja fašističkog okruženja 1942. godine, te elemente restorativne ili refleksivne nostalgije prisutne u njihovim prisjećanjima.

¹⁴ Za više o pitanjima izbjeglica i migracija u balkanskom kontekstu, vidi Emina Bužinkić i Marija Hameršak, 2017, *Kamp, koridor, granica: studije izbjeglištva u suvremenom hrvatskom kontekstu*.



Slika 3.
Oronulo stanje spomenika (Viktorija Čurlin, 17/05/2025)

njima. Provela sam nestrukturirane intervjue sa šest posjetitelja spomeniku tijekom komemoracije 17. svibnja 2025. godine te dva polustrukturirana intervjua sa zamjenikom župana Karlovačke županije Nenadom Vukadinovićem te glavnom koordinatricom događaja Anetom Vladimirov iz Srpskog narodnog vijeća. Glavni problemi oko kojih su pitanja u intervjuiima oblikovana bili su: što spomenik predstavlja mojim kazivačima u kontekstu suvremene politike sjećanja u Hrvatskoj? Jesu li nostalgični za vremenom minule socijalističke ere u kojoj je spomenik nastao i, ukoliko jesu, kakva je narav te nostalgije? Kako vide transformacije koje je spomenik prošao kroz desetljeća? Kakve vizije prostora i njegovog potencijalnog korištenja stvaraju te kako su one oblikovane nostalgijom? Ovaj pristup omogućava nam da razumijemo kako transformacije u simbolizmu spomenika tako i politike sjećanja koje oblikuju te transformacije. Vodila sam se pretpostavkom da su posjetitelji primarni akteri redefiniranja spomen-mjesta Petrove gore, a ne državna politika, te sam također ispitivala faktore kojima se njihova tumačenja vode.

Za razliku od nekih drugih socijalističkih spomen-obilježja (c.f. Hrobat Virloget i Čebren Lipovec, 2017; Ilić i Škrbić Alempijević, 2017; Janev, 2017),

koja su smještena u urbanim krajolicima te time integralne točke svakodnevnog života (makar u smislu namjernog izbjegavanja ili destrukcije), izmještenost i osamljenost spomenika na Petrovoj gori znače da su korištenja spomenika i povezane prakse nestalni, povremeni, i obično planirani odmaci od uobičajenog ritma svakodnevnog života. Te punktuacije svakodnevice nisu pak ni rekreacije poput eksplicitno jugonostalgičnih obilježavanja bivših socijalističkih praznika u susjednoj Sloveniji (Veli konja, 2013), ili posjeti komercijalnim prostorima poput kafića u Ljubljani uređenih na temu bivše države (Bod, 2001). Svaki posjet Bakačevom remek-djelu predstavlja posebnu prigodu, što potiče ne samo na prisjećanje o “zlatnoj prošlosti”, već i refleksiju o trenutnom stanju spomenika i okolnostima koje su dovele do toga. Neki od kazivača čak su opisali posjete spomeniku na Petrovoj gori kao oblik hodočašća.

Baš je to poseban osjećaj. Kao put do svetišta, da. Bili smo u Španjolskoj i Francuskoj u tim svetim mjestima i sličan je doživljaj. (kazivačica Alenka, 62 godine, Slovenija).

Prisutnost posjetitelja iz različitih zemalja – uključujući Sloveniju, Srbiju te Bosnu i Hercegovinu – zajedno s pijetetom odavanja počasti žrtvama i junacima partizanske borbe i zbjega na Petrovoj gori, a sve u sjeni Bakićevog neumoljivo surrealnog djela, usadila je snažan dojam međunarodnog putovanja na sveto mjesto. Dodatnu dimenziju “svetosti” daje činjenica da spomenik nije tek podsjetnik na junačku partizansku borbu, već i na brojne žrtve fašističkog terora na Baniji i Kordunu, koji su etnički većinom bili Srbi. Komemoracija time ima dvojaku ulogu slavljenja pobjede te odavanja počasti žrtvama zločina.

Unatoč stanju spomenika, kazivači i drugi posjetitelji opetovano su izražavali divljenje za arhitektonski i građevinski značaj memorijalnog kompleksa te su izrazili želju da se spomeniku “vrati stara slava.” U razgovorima je došlo do izražaja dijeljeno nezadovoljstvo državnom skrbi za socijalističku baštinu u Hrvatskoj, što je kontrastirano s praksama očuvanja i obnove spomenika u Sloveniji i Srbiji.¹⁵

15 Slovenija se ističe razinom integracije svoje antifašističke prošlosti u dominantne političke narative o nacionalnosti i državnosti (c.f. Hrobat Virloget i Čebron Lipovec, 2017; Velikonja, 2013), što predstavlja uspješan (u određenom smislu) slučaj postsocijalističke ideološke “pomirbe” suprotstavljenih političkih pokreta iz Drugog svjetskog rata, nasuprot prijepornoj situaciji u Hrvatskoj (Kim, 2012; Radonić, 2010). Iako službene politike sjećanja u Sloveniji nisu bez kritičara, socijalistička je materijalna baština u Sloveniji očuvana te se promiče daleko više nego li je slučaj u Hrvatskoj. Relevantan primjer jesu financiranje i zaštita dani

Sramota je to, baš, i šteta. Toliko krasnih spomenika imate, a vidi. Kad usporedim sa stanjem nazad [u Srbiji] ili još više s time kako to Slovenci rade, ovo je... tuga, sramota. Nema drugih riječi. (kazivač Mile, 38 godina, Srbija).

Tijekom čitavog događaja na razglasu su svirale antifašističke pjesme, uključujući jugoslavenske klasike poput "Po šumama i gorama" te internacionalne hitove poput "Bella Ciao." Tijekom službenog programa, SKD "Čudina" iz Splita izveli su nekoliko partizanskih pjesama *a capella*, uključujući "Čete partizana" i "Oj, Mosore," kao i brojne tradicionalne narodne pjesme, time spajajući elemente nostalgije za socijalističkom prošlošću s tradicijskom folklornom estetikom. Glazbeni je repertoar bio uglavnom usmjeren na energetične i vedre pjesme i antifašističke himne, a izostavljene su neke lokalno i povijesno relevantne pjesme poput "Na Kordunu grob do groba," vjerojatno zbog njezine tragičnosti. Iako je komemoracija imala dvojaku svrhu, naizgled je veća težina pridana antifašističkom otporu u odnosu na oplakivanje žrtava. Opća atmosfera među okupljenim stotinama ljudi svakako je išla više u prilog slavlju nego žalovanju; ljudi su se gostili, veselili, a nakon okončanja službenog programa i spontano počeli pjevati. Drugi simbolički izrazi nostalgije za junačkom partizanskom borbom, poput vojničke kape s crvenom zvijezdom petokrakom na glavi prodavačice pića u jednom od ugostiteljskih objekata, pridonijeli su atmosferi nostalgije. Na skupu su prisustvovala delegacija SABA-e, lokalne antifašističke udruge iz Gline i Hrvatskog zagorja, izaslanstva SNV-a, SDSS-a te podružnice Socijaldemokratske partije (SDP) iz Gline, predstavnici vijeća srpske nacionalne manjine Karlovačke županije, te općina Vojnić, Gvozd i Topusko. Prisutni su bili i izaslanici Srbije, Bosne i Hercegovine, Kine, te Ujedinjenih naroda. Skup je medijski popratila Vida TV, povezana s SNV-om, čiji su reporteri intervjuirali bitne ličnosti uključujući Stjepana Mesića, bivšeg predsjednika Republike Hrvatske.

Govoreći o lokalnim srpskim zajednicama na Kordunu i Baniji, koordinatorica komemoracije Aneta Vladimirov istakla je multietnički sastav sudionika kao ključan element šireg političkog napora tih zajednica da održe antifašističku povijest na životu:

partizanskoj bolnici "Franja" u Cerknom, koja je dobila status zaštićenog kulturnog dobra i na državnoj i na europskoj razini, te višestruke instance financiranja obnove i zaštite (Jovanović, 2021). Daleko veća Središnja partizanska bolnica na Petrovoj gori je pak uglavnom zanemarena od strane hrvatskih državnih vlasti te je njezino opstojanje, makar u ruševnom stanju, zasloga inicijativa lokalnih vlasti te antifašističkih i manjinskih srpskih organizacija (ibid.).

Ono što ih najviše veseli, ja bih rekla, jeste kad je na Petrovoj gori, kad ima svih naroda. Veseli ih strašno kad dođu ljudi iz BiH, kad uspiju doći. Bili su ranije godine, sad su nositelji tih aktivnosti uglavnom preminuli, to su dakle partizani, muslimani, Bošnjaci. [...] Mislim, ne samo zato što [lokalni Srbi] baštine potencijalno principe bratstva i jedinstva, nego zato što im je automatski i lakše biti tamo.

Implicirana nelagoda oko organiziranja i sudjelovanja na antifašističkim komemoracijama ukazuje na dublju strukturu zaboravljanja i prisjećanja određenih aspekata povijesti, te na osjećaj kulturne odgovornosti i političke volje da se sačuva antifašističko naslijeđe u suvremenoj Hrvatskoj. Nevoljkost da se sustavno sačuva ova baština te konkretno promiču vrijednosti na kojima se temelji, koju pokazuju praktički sve relevantne hrvatske političke stranke,¹⁶ razvidna je u slučaju Petrove gore po gotovo potpunoj odsutnosti nacionalnih i lokalnih predstavnika države (Jurišić, 2025). Jedina iznimka tomu, zamjenik župana Karlovačke županije Nenad Vukadinović, iznio je da mu županijsko vijeće kao predstavniku srpske manjine redovito dodjeljuje predstavljanje županije na komemoracijama vezanima uz NOB. Županijsko vodstvo, kojim dominira HDZ, sustavno izbjegava bilo kakvo izravno sudjelovanje ili pokroviteljstvo antifašističkih događaja. Ni komemoracije oslobođenja Karlovca 1945. niti proboja fašističkog obruča na Petrovoj gori 1942. nikada nisu dobile pokroviteljstvo ili službeno sudjelovanje županijskih vlasti. Sam Vukadinović ne očekuje ikakve značajne promjene u politici, kako lokalno tako i na nacionalnoj razini. Po njegovom mišljenju, dominantan stav prema povijesti NOB-a može se okarakterizirati kao “proračunata ignorancija” i “institucionalna nebriga” (kazivačeve riječi). Ova nesklonost asociranju s antifašizmom pretače se i u privatno ponašanje. Iako mnogi dužnosnici HDZ-a priznaju da bi osobno rado prisustvovali određenim komemoracijama – osobito prestižnijim okupljanjima poput onih na jadranskom otočju Brijunima – suzdržavaju se od toga iz straha da ne ugroze svoje položaje unutar stranke i da ne bi ostavili dojam da se ne slažu s dominantnim nacionalističkim narativom stranke. Re-

16 Lokalne vlasti u Zagrebu, predvođene strankom “Možemo!”, učinile su određene pomake ka promicanju antifašističke povijesti grada, poput sponzoriranja godišnje proslave partizanskog oslobođenja Zagreba 8. svibnja 2025., tzv. “Trnjanski kresovi.” No takve su inicijative daleko manje sistematične ili obuhvatne u odnosu na potencijalna sredstva i resurse glavnoga grada.

zultat svega je nesklad između privatnih simpatija i javne šutnje, što podcrtava koliko je čvrsto povijesno sjećanje povezano s političkim identitetom.

U takvim je okolnostima rad na očuvanju sjećanja na zajedničku antifašističku prošlost dopao uglavnom manjinske – prvenstveno srpske – organizacije i stranke. No, “dopadanje” ne treba uzeti doslovno, kao pasivno (ili čak prirodno) preuzimanje određene političke strategije. “Nije se ono samo vezalo, tako palo u krilo srpskoj manjini,” riječima Vladimirov. Obnova i zaštita antifašističkih spomenika, organiziranje komemoracija, lobiranje za uključivanje veće količine građiva o NOB-u i socijalističkom periodu u udžbenike povijesti, tek su neki od načina na koje organizacije poput SDSS-a i SNV-a pridonose očuvanju antifašističke prošlosti i baštine. Ovo je djelomično uzrokovano starenjem članstva većinski hrvatskih antifašističkih organizacija poput SABA-e, na što su SNV i lokalni aktivisti odgovorili povećanjem vlastitog angažmana.

A naravno, neizostavno je sudjelovanje, makar prije, mnogo više nego danas, Saveza antifašističkih boraca, kada je u pitanju i ta materijalna antifašistička baština, spomenička. Ali prvi oblici komemoriranja su zapravo bili radno-akcijaški. Što bi SNV organizirao, onda bi se skupilo dosta ljudi. I onda bi ljudi zapravo potegli na tom velikom području oko spomenika, stvarno ima puno posla. Ali bi se kroz taj jedan također format, koji je jugoslavenski – mislim, i prije SFRJ su ljudi pomagali jednim drugima, imali kolektivne mobe u polju ili gradnje kuće. Tako da, uglavnom taj jedan sentiment kolektivnog fizičkog rada, koji vrlo brzo u toku dana ima za posljedicu vidljivu promjenu – što je vjerojatno vrlo ohrabrujuće za svakog tko je sudjelovao – se je odvijao na Petrovoj gori nekad do 2012. Nisam sigurna koliko godina, ali vjerojatno 5 — 6 godina najmanje. I tu se i taj etos neki, kako da kažem, kordunaški, koji je, evo, interesantan. Ja nisam sigurna da bih ja se znala do kraja to objasniti, ali bih rekla da se radi o samosvjesnim često ljudima, dakle, koji baš misle svojom glavom i [...] da su i politički vrlo diverzificirani. (A. Vladimirov).

Etos uzajamne pomoći i ustrajnosti usprkos nedaćama naglasili su i neki govornici tijekom službenog programa komemoracije, ističući junačke povijesne ličnosti poput karlovačke komunistkinje Nade Dimić, zagrebačke židovske antifašističke liječnice Marije Schlesinger, te rad Središnje partizanske bolnice

općenito. Ovo zadnje je osobito izdvojio Zoran Pusić, koji je nastupio kao predstavnik SABA-e, te je naglasio trajno etičko značenje bolnice kao simbola “bratstva i jedinstva” i podcrtao relevantnost međuetničke solidarnosti u suvremenom političkom ozračju. Pjevačica iz SKD “Čudina” iskoristila je svoj nastup da apelira za toleranciju, pomirbu te očuvanje spomen-područja. Kritizirala je ponovno jačanje fašističke ideologije u Europi te trajnu netrpeljivost prema socijalističkim simbolima “koja je integralna za ustavni poredak hrvatske države.” Stihovi partizanskih pjesama koji pozivaju na oružje, koje je grupa iz Splita zanosno pjevala, time su dodatno kontekstualizirani; ne samo kao zvučna kulisa za razonodu okupljenih posjetitelja, već i kao iskren poticaj i poziv na djelovanje.

Za sada, kao što je već rečeno, tom su se pozivu odazvale uglavnom organizacije povezane sa srpskom nacionalnom manjinom u Hrvatskoj, koje pružaju glavninu financijske i logističke potpore za inicijative poput komemoracija na Petrovoj gori. Jedan od razloga iza odluke da preuzmu na sebe dužnost čuvanja antifašističkog sjećanja, usprkos zanemarivanju ili hostilnosti dominantnih hrvatskih političkih stranaka i civilnog društva, jest osjećaj povijesne odgovornosti. Nakon destruktivnog učinka srpskog nacionalizma tijekom rata te uloge koju je igrao u razaranju lokalnih zajednica, ovaj okret antifašističkom naslijeđu predstavlja kritičko obračunavanje s prošlošću te konstruktivno suočavanje s vlastitom kompleksnom i promjenjivom povijesnom ulogom.

...ali dakle, ne bi govorila o krivici, nego baš o pokušaju preuzimanja odgovornosti. Zato što sam sigurna da se nemalo od [ljudi Korduna i Banije] sjeća, bilo iz priča, bilo iz osobnog iskustva, neke vrste poniženja i ljudskog pada. Bilo ono, mislim, ti su “maroderi” tako tretirali i svoje, i Hrvati i Srbi, ali mislim da je još vjerojatno teže sjećanje u kojem netko ima aktivnu ulogu, ili je *bystander* u situaciji u kojoj je netko ponižava nekog Hrvata, a da ne govorimo o situacijama kada ih ubija, naprimjer, na Baniji hrvatske partizane, nekadašnje ljude od sedamdeset-osamdeset godina. (A. Vladimirov).

Nužnost da se okrene novi list, među svim etničkim skupinama i političkim stanjima u Hrvatskoj, naglasio je također Boris Milošević, predsjednik Srpskog narodnog vijeća, u svom govoru na komemoraciji. Podsjetio je na povijesno naslijeđe Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a održanog na Petrovoj gori 1944. te je

istaknuo predanost vijeća idealima rodne jednakosti, vjerske slobode te progresivne vlasti. Milošević je odbacio povijesni revizionizam i brisanje antifašističkih ostvarenja, skrenuo pažnju na odugovlačenje s obnovom spomenika i spomen-parka, te je završio govor recitacijom poezije Vladimira Nazora. Dok su se tijekom i prije njegovog govora tamni oblaci nadvili nad planinu, prijeteci kišom, tijekom Miloševićevog recitiranja Nazora oblaci su se počeli razmicati, na što se u završnoj riječi Vladimirov našalila kako je Nazorova emancipatorska poezija raspršila oluju i spasila dan.

/ Zaključak

Slučaj Spomenika ustanku naroda Banije i Korduna Vojina Bakića oslikava kompleksno međudjelovanje sjećanja, ideologije i materijalne kulture u postsocijalističkoj Hrvatskoj. Prvotno zamišljen kao simbol antifašističkog otpora i socijalističke modernosti, spomenik je danas ruševina u materijalnom i simboličkom smislu riječi. No ova studija pokazuje kako njegova ruševnost nije jednoznačna s nestankom, iako ga dominantna nacionalistička politika sustavno zaboravlja i zanemaruje. Naprotiv, njegovo lice – oskvrnuto, prisvojeno, iznova tumačeno – nastavlja oblikovati i biti oblikovanim od strane suprotstavljenih praksi sjećanja koje razotkrivaju nerazriješene (možda i nerazrješive) napetosti koje određuju politike prisjećanja i zaboravljanja u suvremenoj Hrvatskoj. Empirijski podaci pokazuju kako sudbina spomenika nije rezultat pasivnog propadanja, već aktivnog zapostavljanja i selektivnog zaboravljanja kulturne baštine i povijesti nacije. Hrvatske državne i lokalne vlasti sustavno uskraćuju podršku ovome mjestu, čime zaboravljanje čine nepisanom no službenom državnim politikom. Ova “proračunata ignorancija” odražava širu strategiju u hrvatskoj politici sjećanja: potiranje antifašističkog naslijeđa koje proturječi restorativnom nacionalističkom zamišljanju prošlosti, a kojemu je cilj ostvariti “pomirbu” različitih političkih snaga uz marginaliziranje etničkih manjina. Istovremeno, materijalna otpornost spomenika prkosi pokušajima da ga se izbriše. Sama fizička veličina, zajedno s emocionalnim i simboličkim vezama koje na životu drže raznoliki akteri, sprečava da ga se u potpunosti osudi na bezdan zaborava.

Naspram institucionalnom zanemarivanju te površnoj komercijalnoj eksploataciji spomenika, kampanje “odozdo” te gerilski činovi međunarodne

solidarnosti postali su ključnima za održavanje mjesta vitalnim. Etnografsko promatranje komemoracija, razgovori s posjetiteljima te analiza umjetničkih i aktivističkih intervencija zajedno podcrtavaju način na koji se sjećanje opetovano upisuje u spomenik. Komemorativni događaji koje prvenstveno organiziraju Srpsko narodno vijeće, antifašističke udruge te povezane političke stranke najjasniji su primjer procesa. Oni okupljaju raznolike sudionike – lokalno stanovništvo, udruge etničkih manjina, posjetitelje iz drugih bivših jugoslavenskih republika, čak i međunarodne izaslanike – u afirmiranju značenja spomenika kao mjesta međunarodne antifašističke solidarnosti. Ovakvi događaji koriste konvencionalne metode poput govora, glazbe i folklornih točaka koje ciljano evociraju jugoslavensku povijesnu baštinu, istovremeno artikulirajući kritiku suvremenog nacionalizma i povijesnog revizionizma.

Drugi ključni element kontinuiranog života spomenika kao mjesta sjećanja su kulturna i estetska prisvajanja lokacije. Umjetnički projekti poput onih koje je inicirao kolektiv WHW, te međunarodna pažnja koju su mu donijele izložbe i dokumentarne produkcije, ističu njegovu vrijednost kao vrhunskog djela modernizma u arhitekturi, ali i osporavanog objekta povijesne baštine (iako valja napomenuti kako su vizije obnove spomenika često suprotstavljene, kako među umjetnicima tako i među političkim aktivistima). Čak su i grafiti kojima je unutrašnjost spomenika išarana – nekoć dominantno nacionalistički slogani – postali oruđe zamišljanja političkih alternativa. Nedavni val antifašističkih i antinacionalističkih natpisa, uključujući izraze solidarnosti s izbjeglicama te pozive na globalnu borbu protiv isključujućih politika, pokazuje kako ruševine mogu poslužiti kao kulisa za reflektivnu nostalgiju. Umjesto zagovaranja da se spomeniku vrati zamišljena prvotna cjelovitost, takve su prakse prigrlile raspad kao vrata koja vode novim oblicima kritičkog prisjećanja i političke kreativnosti. Etnografski intervjui daju daljnji uvid u načine na koje se pojedinci odnose prema spomeniku na osobne, afektivne te često ambivalentne načine. Za starije generacije koje se sjećaju života u socijalističkom sustavu, posjeti Petrovoj gori izazivaju kako nostalgiju za izgubljenim domom tako i kritičku refleksiju o ograničenjima nostalgije. Za mlađe generacije, koje uglavnom nemaju izravnih sjećanja o Jugoslaviji, spomenik služi kao tajanstveni artefakt koji izaziva znatiželju, maštanje te identifikaciju sa širim emancipatornim pokretima. Iskazi posjetitelja daju sliku spomenika kao ne tek relikvije prošlosti, već mjesta punog potencijala za zamišljanje alternativnih budućnosti ukorijenjenih u solidarnosti, međuetničkoj suradnji te otporu autoritarizmu.

Nužno je napomenuti kako se prikupljena etnografska i medijska građa odnosi samo na organizirane komemoracije te politiku sjećanja koju promiču antifašističke i manjinske srpske udruge i stranke. Van ovog službenog prostora postoji još raznolikije društveno sjećanje preživjelog lokalnog srpskog stanovništva, koje se tek naziralo u intervjuima i interakcijama s posjetiteljima na komemoraciji 17. svibnja. Važno je i potrebno izvršiti daljnja i ekstenzivnija etnografska istraživanja u lokalnim zajednicama kako bi se dala cjelovitija slika značenja koje Bakićev spomenik ima za ovu važnu demografsku skupinu.

U konačnici, nalazi ove studije potvrđuju korisnost tipologije Svetlane Boym (2001) o restorativnoj i refleksivnoj nostalgiji. Restorativna nostalgija hrani nacionalističke projekte koji nastoje zamijeniti socijalističko naslijeđe homogeniziranim, isključujućim narativima, izbrisati povijest partizanske borbe na Petrovoj gori u korist mitskih srednjevjekovnih kraljeva. Reflektivna pak nostalgija buja u oronulim dvoranama Bakićevog spomenika, gdje ruševina postaje poticaj za kritičko promišljanje. Komemoracije, grafiti i nevladine inicijative za obnovom ilustriraju kako refleksivna nostalgija funkcionira: ne negiranjem gubitka, već prihvaćanjem nepovratnosti povijesti i otvaranjem novim tumačenjima. Time spomenik na Petrovoj gori oprimjeruje koncept relativne nesuvremenosti Davida Grossa (2000), kao utjelovljenje tragova prošlosti koja odbija šutke prijeći u svršenu povijest te ustraje kao izvor stvaranja značenja u sadašnjosti. Bakićev je spomenik kroz vrijeme slavljen, zanemarivan, vandaliziran, prenamjenjivan te iznova zamišljan, pri čemu je svaki od ovih trenutaka odraz širih dinamika političke transformacije. Praćenjem tih promjenjivih interakcija etnografskim metodama, ova studija slučaja pomaže rasvijetliti kako se kolektivno sjećanje ne samo čuva ili briše, već se u praksi o njemu kontinuirano pregovara. Petrova gora tako opstaje ne samo kao spomenik antifašističkoj borbi, već kao spomenik samom sjećanju: krhak, osporavan, no neumoljivo živ.

- Baković, Nikola. 2023. *Brotherhood on the Move. Ritual Mobilities in the Second Yugoslavia*. Zagreb: Srednja Europa.
- Ban, Saša. 2023. "Betonski spavači." *Treći put: Smrt fašizmu, sloboda ostalima*. Zagreb: Hulahop.
- Banjeglav, Tamara. 2012. "Sjećanje na rat ili rat sjećanja? Promjene u politikama sjećanja u Hrvatskoj od 1990. godine do danas." U *RE:VIZIJA PROŠLOSTI: Službene politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*, uredili Darko Karačić, Tamara Banjeglav i Nataša Govedarica. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung–AACIPD.
- Boym, Svetlana. 2001. *The Future of Nostalgia*. New York: Basic Books.
- Celner, Tin. 2024. "Petrova gora i Narodnooslobodilačka borba: od povijesti do upotrebe povijesti." Diplomski rad, Sveučilište u Pulj. <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:137:025293>.
- Dakić, Mile. 1989. *Petrova mi gora mati*. Zagreb: Prosvjeta.
- Dragičević, Zana. 2015. "Spomenik na Petrovoj gori – prilog istraživanju i revalorizaciji." *Anali galerije Antuna Augustinčića* XXXII — XXXV 32—33/34—35. *Simpozij problem spomenika: spomenik danas, Klanjec* 23. — 25. listopada 2013. Klanjec: Galerija Antuna Augustinčića.
- Goldstein, Slavko. 2020. 1941. *Godina koja se vraća*. Zaprešić: Fraktura.
- Gross, David. 2000. *Lost Time: On Remembering and Forgetting in Late Modern Culture*. Amherst: University of Massachusetts Press.
- Hill, Jane i Bruce Mannheim. 1992. "Language and World View." *Annual Review of Anthropology* 21: 381—82.
- Horvatinčić, Sanja. 2023. "From Storytelling to Re-enactment: Strategies of Monument-Making in Socialist Yugoslavia." U *Shaping Revolutionary Memory the Production of Monuments in Socialist Yugoslavia*, uredili Sanja Horvatinčić, Beti Žerovc i Igor Zabel. Ljubljana: Association for Culture and Theory.
- Hojić, Aida. 2014. "It Happened Elsewhere: Remembering 1989 in Former Yugoslavia." U *Twenty Years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration*, uredili Michael Bernhard i Jan Kubik. Oxford — New York: Oxford University Press.
- Hrobat Virloget, Katja i Neža Čebren Lipovec. 2017. "Heroes We Love? Monuments to the National Liberation Movement in Istria between Memories, Care, and Collective Silence." *Studia ethnologica Croatica* 29: 45—71.
- Hrženjak, Juraj, ur. 2002. *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990 — 2000*. Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista Hrvatske.
- Ilić, Kristina i Nevena Škrbić Alempijević. 2017. "Cultures of Memory, Landscapes of Forgetting: The Case Study of the Partisan Memorial Cemetery in Mostar." *Studia ethnologica Croatica* 29: 73—101.

Janev, Goran. 2017. "Burdensome Past: Challenging the Socialist Heritage in Macedonia." *Studia ethnologica Croatica* 29: 149–170.

Kirn, Gal. 2012. "Transformation of Memorial Sites in the Post-Yugoslav Context." In *Retracing Images: Visual Culture after Yugoslavia*, uredili Daniel Šuber i Slobodan Karamanic. Leiden – Boston: Brill.

Ključanin, Arif i Reana Senjković. 1995. *Hrvatski ratni grafiti*. Zagreb – Zadar: ZRI-šport–ZADIZ.

Miljački, Ana. 2019. "Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948 — 1980." *Journal of the Society of Architectural Historians* 78/3: 368–370.

Pauković, Davor. 2008. "Predizborna kampanja u Hrvatskoj 1990. u svjetlu hrvatskog i srpskog novinstva." *Časopis za suvremenu povijest* 40/1: 13–31.

Petrović, Tanja. 2010. "When We Were Europe': Socialist Workers in Serbia and their Nostalgic Narratives – The Case of the Cable Factory Workers in Jagodina." U *Remembering Communism: Genres of Representation*, uredila Maria Todorova. Social New York: Science Research Council.

Radonić, Liljana. 2010. "Univerzalizacija holokausta na primjeru hrvatske politike prošlosti i spomen-područja Jasenovac." *Suvremene teme* 3 (1).

Rihtman Auguštin, Dunja. 2000. *Ulice moga grada*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Ugrešić, Dubravka. 1996. "The Confiscation of Memory." *Prevela Celia Hawkesworth*. *New Left Review* I (218): 26–39.

Todorova, Maria, ur. 2004. *Balkan Identities: Nation and Memory*. New York: New York University Press.

— 2010. *Remembering Communism: Genres of Representation*. New York: Social Science Research Council.

Vasileva, Aneta i Emilia Kaleva. 2017. "Recharging Socialism: Bulgarian Socialist Monuments in the 21st Century." *Studia ethnologica Croatica* 29: 171–192.

Velikonja, Mitja. 2013. "Jugoslovenija: Slavljenje bivših jugoslavenskih praznika u današnjoj Sloveniji." *Etnološka tribina* 36 (43): 49–64.

Novinski, televizijski i internetski izvori:

Bobo. 2019. "Petrova gora – prvih hrvatski park tamnog neba." *Astronomsko društvo Beskraj*, 20. lipnja. <https://www.ad-beskraj.hr/petrova-gora-prvi-hrvatski-park-tamnog-neba/>.

Cimeša, Milan. 2018. "Petrova mu gora maćeħa." *Novosti*, 3. svibnja. <https://www.portalnovosti.com/petrova-mu-gora-maceħa/>.

— 2020. "Spomenik bez odašiljača." *Novosti*, 24. travnja. www.portalnovosti.com/spomenik-bez-odasiljaca/.

Jasić, Mirna. 2018. "Ekocid na Petrovoj gori." *Novosti*, 28. siječnja. <https://www.portalnovosti.com/manjinski-zastupnik-ekocid-na-petrovoj-gori/>.

Jovanović, Nenad. 2021. "Slovenski model uzor za obnovu partizanske bolnice." *Novosti*, 21. listopada. <https://www.portalnovosti.com/slovenski-model-uzor-za-obnovu-partizanske-bolnice/>.

Jurišić, Vladimir. 2025. "Obljetnica na Petrovoj gori bez predstavnika vlasti." *Novosti*, 17. svibnja. <http://www.portalnovosti.com/obljetnica-na-petrovoj-gori-bez-predstavnika-vlasti>.

Kiš Terbovc, Patricia. 2019. "Čuveni spomenik postaje kulisa za skupu inozemnu produkciju – producent Kralja lavova na njemu snima njemačku seriju, unuke slavnog kipara konsternirane." *Jutarnji list*, 22. kolovoza. <https://www.jutarnji.hr/kultura/art/cuveni-spomenik-postaje-kulisa-za-skupu-inozemnu-produkciju-producent-kralja-lavova-na-njemu-snima-njemacku-seriju-unuke-slavnog-kipara-konsternirane-9258443>.

— 2025. "Arhitekt koji obnavlja partizanske spomenike u Hrvatskoj: 'To što su njemački filmaši napravili na Petrovoj Gori je kolonijalizam.'" *Jutarnji list*, 3. rujna. <https://www.jutarnji.hr/kultura/art/arhitekt-koji-obnavlja-partizanske-spomenike-u-hrvatskoj-to-sto-su-njemacki-filma>

si-napravili-na-petrovoj-gori-je-kolonijalizam-15618863.

Knezović Belan, Pavica. 2024. "Ispred Bakićevog spomenika na Petrovoj gori premijerno će biti izvedena opera Musicville." *Jutarnji list*, 30. rujna. <https://www.jutarnji.hr/kultura/glazba/ispred-bakicevog-spomenika-na-petrovoj-gori-premijerno-ce-bit-izvedena-opera-musicville-15507373>.

Lasić, Igor. 2019. "Očišćeni Bakić." *Novosti*, 23. kolovoza. <https://www.portalnovosti.com/ocisceni-bakic/>.

Mataušić, Nataša i Sanja Horvatinčić. 2024. "Put građanske hrabrosti Centralna partizanska bolnica Petrova gora." *SABA*. <https://sabh.hr/europsko-antifasisticko-nasljedje/put-gradanske-hrabrosti/put-gradanske-hrabrosti-hrvatska/>

Zajović, Milena. 2012. "Petrova gora – spomenik sramote." *Večernji list*, 28. listopada. <https://www.vecernji.hr/kultura/petrova-gora-spomenik-sramote-468653>.

VIKTORIJA ČURLIN

Relative Noncontemporaneity and Reflexive Nostalgia: A Case Study of the Monument to the Uprising of the People of Banija and Kordun

This paper explores the Petrova gora memorial complex as a case study for understanding dynamics of politics of memory in post-socialist Croatia. Focusing on Vojin Bakić's 1981 Monument to the Uprising of the People of Banija and Kordun, it examines how the monument's shifting significance reflects broader processes of remembering, forgetting, and reinterpreting socialist heritage. Once a key site of Yugoslav antifascist commemoration, the monument today embodies contested narratives: state neglect and nationalist erasure on one hand, and grassroots efforts at preservation

and critical engagement on the other. Drawing on ethnographic fieldwork, interviews, and discourse analysis, the study traces how commemorative rituals, cultural interventions, and graffiti re-inscribe meaning onto the site. By utilising Svetlana Boym's distinction between restorative and reflective nostalgia, the analysis highlights how ruins—artefacts of non-contemporaneity—mediate collective memory, enabling both continuity with the past and the imagination of alternative political futures rooted in antifascist solidarity.

KEYWORDS: *politics of memory, reflexive nostalgia, postsocialism, socialist monuments, Petrova gora*